

ТИПИ СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ЗА ПОКАЗНИКОМ ГОСПОДАРСЬКОГО ВИКОРИСТАННЯ ТЕРИТОРІЇ

У сучасних умовах реформування господарських відносин та підготовки до здійснення адміністративно-територіальної реформи важливе значення має вивчення питань територіальної організації населення. Тісний зв'язок між населенням і господарством виявляється через господарські типи поселень, що стають об'єктом підвищеної уваги у процесі трансформації суспільства. Особливо актуально вивчення таких типів у сільській місцевості, де відбуваються радикальні зміни у відносинах власності, зв'язках та ін.

Питання, що відносяться до типології сільських поселень, можна знайти у наукових публікаціях, присвячених методологічним питанням географії сільського розселення чи характеристик розселення окремих районів країни (В.В.Покшишевський, С.О.Ковальов, К.П.Космачов, В.С.Валів, О.Р.Назаревський, Б.С.Хорев, О.О.Мінц, Т.К.Дагаєва, М.О.Петрига, С.С.Мохначук, М.О.Ковтонюк і деякі інші).

Існують також деякі типологічні схеми у представленні історичної науки (В.М.Вітов), фахівців з планування сільських поселень (М.І.Назаретов, В.М.Богданов і ін.), статистиків (В.Д.Міркин), картографів (В.І.Сухов, К.О.Салищев та ін.).

Тривалий час у географічній науці вивчали виробничі типи поселень. Про розмаїтість варіантів цих типів для окремих районів колишнього СРСР дають уявлення дослідження В.В.Варанкіна і В.В.Покшишевського (1949), К.П.Космачева (1959, 1961), Ю.В.Ласис (1959), М.О.Петриги, С.С.Мохначука, М.О.Ковтонюка. У цих варіантах провідне місце займають сільськогосподарські поселення, у яких більшість населення зайняте у сільськогосподарському виробництві.

Серед виробничих типів несільськогосподарських сільських поселень виділяється тип лісопромислового розселення, обумовлений техніко-економічними вимогами сучасної лісової промисловості (Ковальов, 1957; Дагаєва, 1959, 1961; Покшишевський, 1962), і лінійного залізничного розселення. Аграрно-індустріальне розселення в приміських зонах і промислових районах характеризується поєднанням у сільських поселеннях різних функцій, що сприяє концентрації населення і переважному розвитку пунктів, розташованих біля магістральних шляхів.

Дослідження взаємозв'язків сільського розселення і господарства Хмельницької області, здійснене на основі системного підходу, дозволило виділити у сільській місцевості, перш за все, сільськогосподарське розселення, представлене різними типами поселень, спостерігаються ряд характерних видів несільськогосподарського розселення в сільських місцевостях і аграрно-індустріальне розселення, розповсюджене, головним чином, поряд з мережею промислових міст і селищ.

Найбільш відмінні умови для сільськогосподарського розселення в області створюються при перевазі в господарстві землеробства чи пасовищного тваринництва. Типи землеробського розселення, у свою чергу, відрізняються в залежності від організації господарства, його інтенсивності і спеціалізації, від розмірів використовуваних для ріллі земельних ділянок, особливостей поєднання землеробства і тваринництва.

Із всієї території Хмельницької області, яка становить 20,63 тис км², землі користувачів, які займаються сільськогосподарським виробництвом, станом на 1 січня 2001 року становили 15,37 тис км², а інші категорії земель становили 5,26 тис км². Структуру земельного фонду у цей період показано на рис. 1.

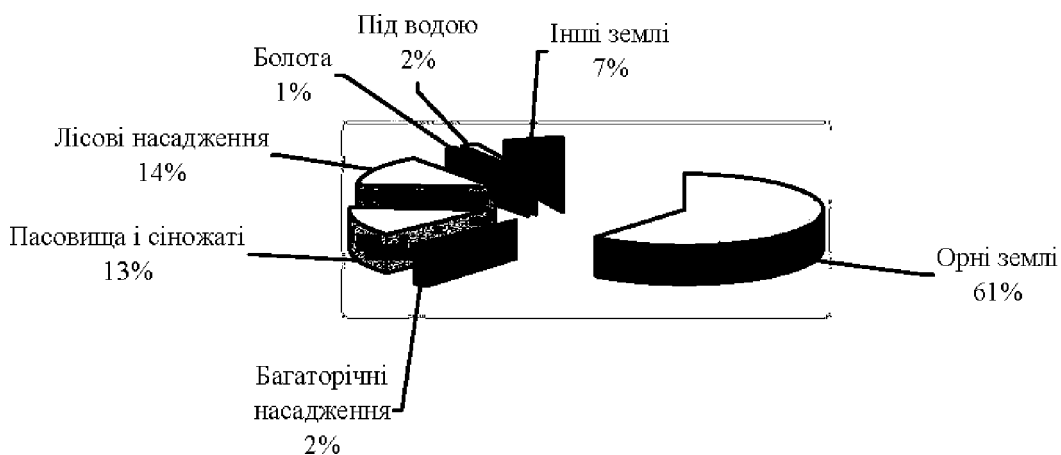

Рис. 1. Структура земельного фонду Хмельницької області (станом на 1.01. 2001 року)

Система сільського розселення Хмельницької області тривалий час формувалася під впливом сільського господарства, і в сучасних умовах паювання землі, існування невеликих індивідуальних, передусім фермерських та колективних (селянських спілок, колгоспів) господарств не зовсім відповідає потребам виробництва.

Але і при однаковому соціально-економічному типі, є певні розходження в організації господарства, наприклад, у розмірах селянських спілок, у їхньому землевпорядженні), що створюють різні умови для розселення.

Загальні риси всіх типів землеробського розселення — приуроченість населених пунктів області до оброблюваних ділянок ріллі, по можливості центральне положення їх щодо цих ділянок, особливий вид сезонних пунктів (польові стани), як доповнення до постійних поселень. У якості характерних виробничих типів можна відзначити наступні (див. рис. 2).

1. Розселення в районах з високим рівнем розораності, великими масивами ріллі, з перевагою зернового землеробства і концентрацією більш трудомістких культур поблизу населених пунктів. Цьому типу найбільше відповідає порівняно рідка мережа великих поселень, що доповнюються на периферії земельного масиву селами-відділеннями і станами. Даний тип представлений головним чином у лісостеповій зоні, при рівнинному, мало розчленованому рельєфі і порівняно однорідних родючих, придатних для користування ґрунтах, при дуже великих розмірах господарств.

2. Розселення в районах з високою розораністю, але з частковою розчленованістю масивів ріллі, глибоко врізаними річковими долинами із широкими заплавами, розвинутою ярово-балковою мережею, лісовими ділянками й іншими непридатними для господарського використання землями. При такому землеробському використанні території створюються передумови для існування більш густої мережі поселень, трохи менших до попередніх за розмірами, при більшій «індивідуалізації» їх розташування — при відхиленні від геометричної правильності.

3. Розселення в районах вибіркового використання землеробських масивів земель, які розташовані в лісовій зоні, з чергуванням орних, сіножатей, пасовищ лісових ділянок. Утворюються багаточисельні розорані «галявини» більш-менш значні за величиною, але звичайно розчленовані невикористовуваними для господарювання ділянками (заболочені заплави і т.п.). Такі умови обмежують розміри поселень, вимагають багато чисельних відділень чи польових станів, тим самим ускладнюють «малпонок» розселення.

4. Розселення в районах вибіркового землеробських поселень, що сполучається з розвитком тваринництва пасовищного типу: рілля займає невеликі, найбільш придатні ділянки серед великих територій, використовуваних як природні кормові угіддя, чи серед незручних, невикористовуваних у господарстві земель. Це створює передумови для утворення рідкої мережі постійних селищ біля найбільш великих ділянок ріллі і розвитку системи різних сезонних пунктів (на пасовищах, польових на вилучених ріллях).

5. Розселення в районах осередкового землеробського господарства (на півночі області), зв'язаної з тваринництвом і промисловими заняттями населення, із укріпленням ріллі невеликими ділянками серед невикористовуваних для землеробства великих територій (переважно лісових). Такий характер освоєння території зв'язаний з розташуванням малих населених пунктів у кожному з вогнищ землеробства, утворенням рідкої мережі селищ, що доповнюються промисловими сезонними пунктами у великому віддаленні їх від сіл.

6. Розселення в районах високоінтенсивного землеробства південного типу, що вимагає значних трудових затрат на одиницю площі. Такий тип використання території допускає значну концентрацію населення у великих населених пунктах, розміщених у виді порівняно густої мережі.

7. Розселення в районах високоінтенсивного господарства приміського типу зі сполученням овочівництва, садівництва, високопродуктивного стійлового тваринництва. Як і в типі 6, тут створюються умови для великих сільських населених пунктів, немає потреби в додаткових сезонних пунктах.

Перевага тваринництва у структурі сільського господарства створює інші умови для розселення. Складаються в основному два виробничих типи розселення:

8. Розселення в районах з переважанням тваринницького господарства, що спирається на найближчі великі землеробські поселення. Тоді основу розселення на пасовищних територіях складають рідка мережа невеликих постійних прифермерських сіл і надзвичайно розвинута система сезонних малих пунктів (літніх і весняних і т.п.) біля колодязів, при загальній дуже малій щільності населення.

9. «Автономне» розселення в районах відгонно-тваринницького господарства, з доповненням типу 8 великими «базовими» селами, що грають роль основних виробничих і культурно-побутових центрів для великої пасовищної території.

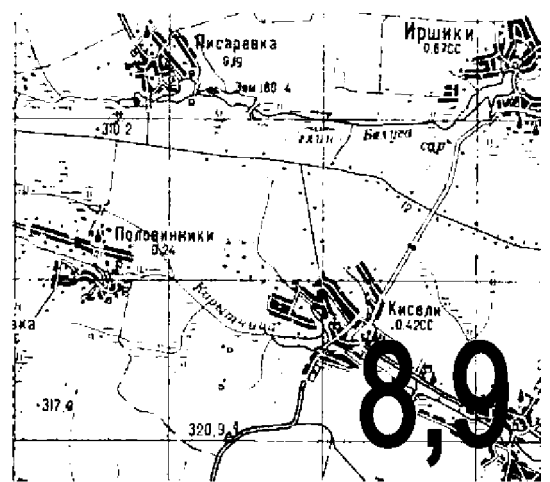
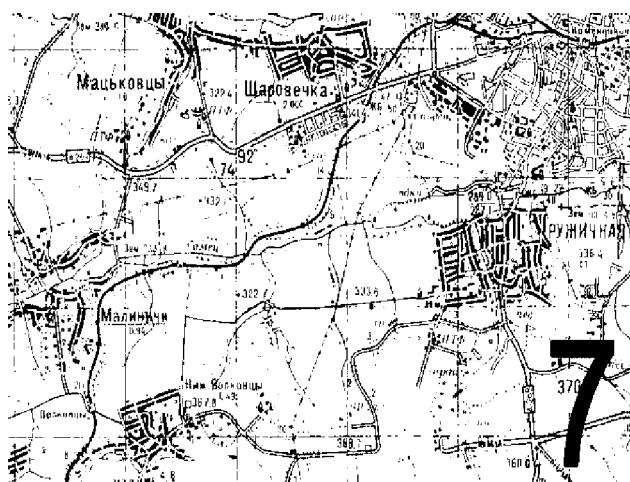
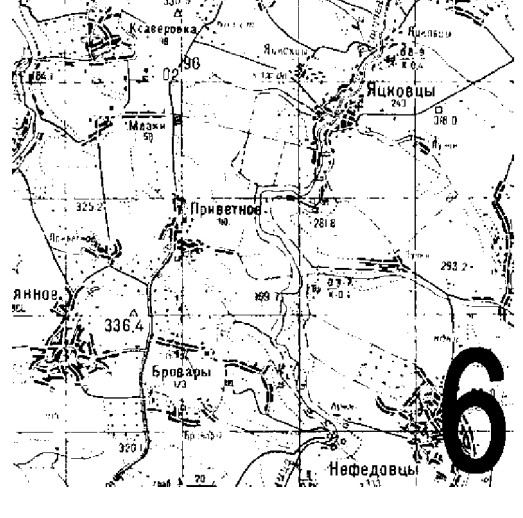
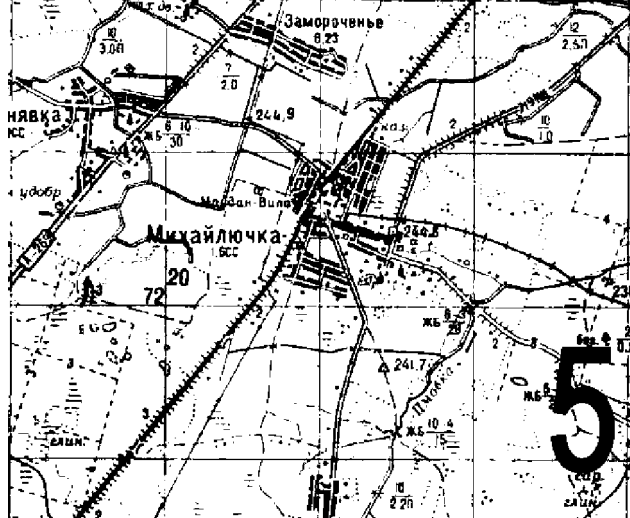
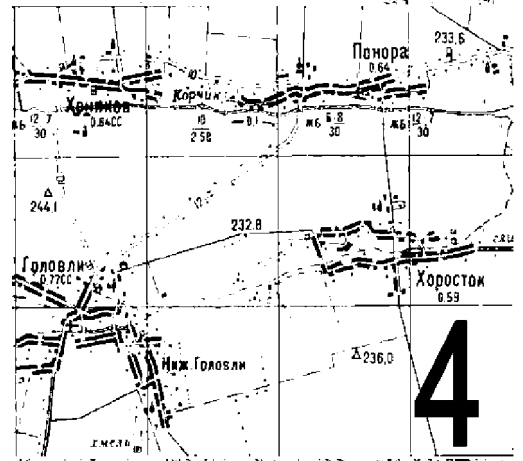
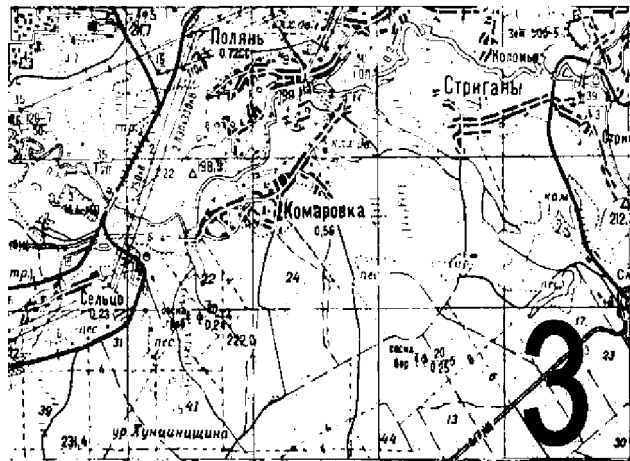
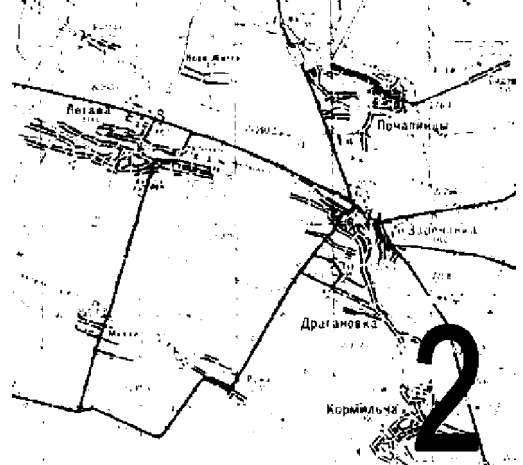
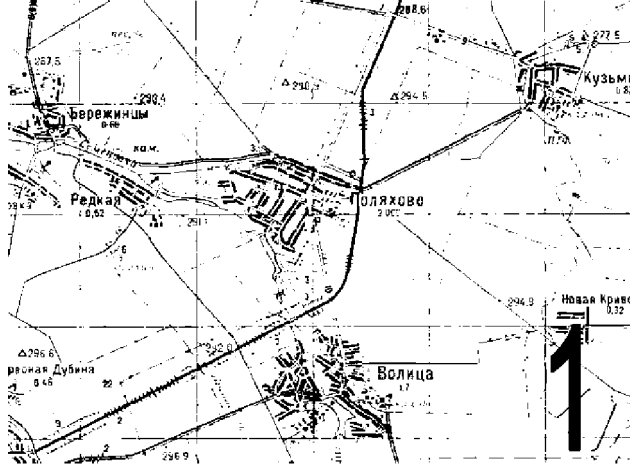

Рис. 2. Приклади характерних виробничих землеробських типів сільського розселення Хмельницької області:

1 – розселення в районах з високою розораністю, великими масивами ріллі, з перевагою зернового землеробства і концентрацією більш трудомістких культур поблизу населених пунктів (Теофіпольський район); 2 – розселення в районах з високою розораністю, але з частковою розчле-

нованістю масивів ріллі, глибоко врізаними річками долинами із широкими заплавами, розвинутою ярово-балковою мережею, лісовими ділянками й іншими непридатними для господарського використання землями (Чемеровецький район); 3 – розселення в районах вибіркового використання землеробських масивів земель, які розташовані в лісовій зоні, з чергуванням орних, сіножатей, пасовищ, лісових ділянок (Славутський район); 4 – розселення в районах вибіркового землеробських поселень, що сполучається з розвитком тваринництва пасовищного типу (Славутський район); 5 – розселення в районах осередкового землеробського господарства, зв'язаної з тваринництвом і промисловими заняттями населення, із укріпленням ріллі невеликими ділянками серед невикористовуваних для землеробства великих територій (Шепетівський район); 6 – розселення в районах високоінтенсивного землеробства південного типу, що вимагає найбільших трудових витрат на одиницю площі (Кам'янець-Подільський, Дунаєвецький райони); 7 – розселення в районах високоінтенсивного господарства приміського типу зі сполученням овочівництва, садівництва, високопродуктивного стійлового тваринництва (Хмельницький район); 8, 9 – розселення в районах з переважанням тваринництва господарства (Староконстантинівський район).

Позаяк, існуюча мережа населених пунктів склалася в області історично під впливом багатьох умов, а тому вона у різних районах неоднаково відповідає вимогам сучасного господарства. Виробничі типи розселення представлені на території Хмельницької області численними варіантами і не є характерними лише для одного адміністративного району області. Поєднання декількох типів можна виявити в одному адміністративному районі, якщо його розміри значні. Вивчення їх поширеності, еволюції, оцінка доцільності їх чи збереження, поступової трансформації відповідно до вимог виробництва є важливим завданням дослідження.

Передусім необхідно виявити типи внутрішньогосподарського розселення. У нашій області найтісніші зв'язки між сільськогосподарським розселенням та сільськогосподарським виробництвом здійснюються в рамках території визначених селянських спілок (колишніх колгоспів і радгоспів), великих господарств колективного типу. У наших умовах сільськогосподарське розселення — це розселення працюючих селянських спілок (колишніх колгоспів і радгоспів) у межах території цих господарств.

Отже, виникає проблема оцінки системи розселення усередині цієї території — внутрішньогосподарського розселення, як необхідне доповнення до розгляду виробничих типів розселення. Цією проблемою займаються землевпорядники при проектуванні землевпорядних заходів і планувальники при складанні перспективних схем районного планування, тому що від характеру розселення у визначеній мері залежать витрати праці й умови життя працівників спілок з їх родинами. Це ж визначає важливість поняття внутрішньогосподарського розселення для економіко-географічного вивчення сільського розселення в селянських спілках (колишніх колгоспах і радгоспах) і значення відповідної типології.

Внутрішньогосподарське розселення залежить від типу господарства, розмірів і складу закріпленої за ним території і характеру її використання, від успадкованих форм розселення на даній території. Ці розходження закономірно повторюються в однорідних умовах, утворюючи визначені типи внутрішньогосподарського розселення.

У якості основних можна виділити наступні п'ять типів.

1. На території селянської спілки (колишніх колгоспу чи радгоспу) один населений пункт, де знаходяться всі основні виробничі спорудження, ферми і живуть всі, що працюють на даному господарстві. Такий тип внутрішньогосподарського розселення зустрічається зараз, головним чином, у районах з інтенсивним господарюванням, при порівняно обмежених розмірах території кожного господарства і значній величині населених пунктів. Для подальшого підрозділу цього типу важливі розходження внутрішньогосподарського положення поселення (у центрі господарської території чи на її окраїні).

2. Єдине поселення селянської спілки (колишніх колгоспу чи радгоспу) доповнюється сезонними пунктами, розкиданими на далеких ділянках його території. При землеробській спеціалізації це польові стани, для тваринництва – малі пункти в місцях перебування худоби на пасовищах і т.д. Число і склад таких допоміжних пунктів, річний цикл їхнього використання, їхнє розміщення визначають різні варіанти (чи підтипи) даного типу внутрішньогосподарського розселення. Два основних підтипи його – степовий землеробський і сухостеповий відгінно-тваринницький в області не представлений.

3. Центральне велике поселення доповнюється декількома іншими, як правило, менших розмірів, що здійснюють функції центрів чи бригад, відділень. Найбільше чітко виражений такий тип

внутрішньогосподарського розселення у великих південно-східних районах області. Він дуже розповсюджений і в сілках (у різних варіантах, оскільки колишнє колгоспне розселення складалося на базі по-різному історично сформованої мережі сіл, висілків і т.д.).

4. Той же тип (система «центральне село-відділення») здобуває нові риси, доповнюючись серією сезонно-населених пунктів (одні з яких тяжіють до центрального селища і використовуються його жителями, інші відносяться до бригадних сіл чи відділень).

Останні три типи розселення (2, 3, 4) закономірні при великій території господарства і, отже, перспективні як і перший тип, але при максимально припустимому, за умовами господарства, укрупненні сіл і необхідному благоустрої сезонних пунктів.

5. Великий центральний населений пункт доповнюється мережею малих спеціалізованих, частіше постійних сіл, а останні – мережею спеціалізованих пунктів. Такий характер внутрішньогосподарського розселення зустрічається у великих селах тваринницько-землеробської спеціалізації, які використовують велику площу природних кормових угідь.

Представлена типізація сільських поселень, здійснена для Хмельницької області, може бути врахована при формуванні меж нових адміністративно-територіальних утворень базового типу – територіальних громад. Це дозволить створити громади з оптимальною структурою поселень, встановити центри громад на основі вивчення функцій поселень, передусім господарських.

Література:

1. Заставецька О.В., Заставецький Б.І., Дітчук І.Л. Географія Хмельницької області. Навчальний посібник для учнів 8 – 9 класів – Тернопіль, 1995. – 96 с.
2. Ковалев С.А. Сельское расселение (Географическое исследование). / Под редакцией Ю.Г. Саушкина. – Издательство Московского университета, 1963.
3. Хмельницьке обласне управління статистики. Статистичний збірник основних показників соціально-економічного розвитку Хмельницької області за 2000 рік. / За ред. В.В. Сокальського. – Хмельницький, 2000 р.
4. Хмельницьке обласне управління статистики. Статистичний збірник основних показників соціально-економічного розвитку Хмельницької області за 2000 рік. / За ред. В.В. Сокальського. – Хмельницький, 2003 р.
5. Хмельницьке обласне управління статистики. Чисельність та склад населення Хмельницької області (за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року). Статистичний збірник / За ред. В.В. Скальського. – Хмельницький, 2003 р. – 38 с.
6. Хмельницьке обласне управління статистики. Чисельність наявного та постійного населення сільських населених пунктів Хмельницької області (за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року). Статистичний збірник / За ред. В.В. Скальського – Хмельницький, 2003 р. – 69 с.

Summary:

Lyubov Althaim. TYPES OF RURAL SETTLEMENTS IN THE KHELYNITSKYI REGION ACCORDING TO THE ECONOMICAL USAGE OF THE TERRITORY.

In the article characteristics of productive types of the distribution of rural inhabitants in the Khmelnytskyi region has been given. Furthermore, types of regional distribution of the population in the region has been described.

УДК 314 :8 (477.43)

Наталія КРИВИЦЬКА

ПРИРОДНИЙ РУХ НАСЕЛЕННЯ ЯК ЧИННИК СКОРОЧЕННЯ ЙОГО ЗАГАЛЬНОЇ ЧИСЕЛЬНОСТІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Постановка питання. Аналіз статистичних матеріалів підтверджує критичний стан демографічної ситуації не лише в досліджуваному регіоні, а й в Україні. Лише з часу проведення останнього Всеукраїнського перепису населення у 2001 році чисельність мешканців Хмельницької області скоротилась на 29,6 тис. осіб, і станом на 1 січня 2004 року становила 1401,2 тис. осіб. Серед основних причин, що зумовлюють зміну загальної чисельності населення, виділяються інтенсивність міграційних процесів та природного руху населення. Слід зазначити, що для регіону дослідження чинник природного скорочення випереджає міграційний. Депопуляційні процеси в області відбуваються за рахунок істотного підвищення рівня смертності та, на його фоні, поступового зниження народжуваності.